

Tibidabo, Collserola... i turó de l'Àguila? Els noms de la muntanya de Barcelona¹

Jesús Burgueño

Universitat de Lleida

jesus.burgue@udl.cat

 <https://orcid.org/0000-0001-6644-7313>

“Els topònims conformen una cabalosa font d'informació geogràfica. [...] Mai no he deixat de fer de geògraf quan remenava topònims, ni mai no «he perdut el temps» en dedicar-me eventualment a la toponomàstica.

Vicenç Rosselló, 2004, p. 95

Resum

La desorientació que provoca el sentit antic del genèric *coll* (turó) en la majoria dels parlants té una translació cartogràfica que consisteix a foragitar dels cims els colls d'origen medieval i desplaçar-los a llocs de pas entre muntanyes. Aquest fet té un exemple paradigmàtic en el cas de Collserola, topònim que molts situen en el coll que porta a l'ermita de Sant Medir. En aquest cas, l'aparició d'un topònim alternatiu, Tibidabo, va facilitar molt l'alteració del significat primigeni de l'antic Coll s'Erola (cim planer). Tibidabo fou una creació del monestir de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron, del qual ja trobem testimoni escrit el 1634. Encara hi ha un tercer topònim competint pel mateix espai, Àguila, que alguns suposen el més antic i que hauria estat substituït per Collserola. Potser no es tracta del mateix cim, sinó de la muntanya de l'observatori Fabra.

Paraules clau: toponímia, Barcelona, delimitació municipal, geohistòria.

Resumen: *Tibidabo, Collserola... ¿y Turó de l'Àguila? Los nombres de la montaña de Barcelona*

La desorientación que provoca el antiguo significado del genérico *coll* (colina) en la mayoría de los catalanohablantes tiene una traslación cartográfica que consiste en expulsar de las cimas los *colls* de origen medieval y desplazarlos a lugares de paso entre montañas.

1. Aquesta publicació és part del projecte “Cartografia, delimitació i geopolítica a Espanya (s. xvii-xix)” PID2021-126835NB-I00, finançat per MCIN/AEI/10.13039/501100011033/FEDER, UE. Dedicuem aquesta recerca al geògraf Vicenç Rosselló, amb admiració i reconeixement. Per un problema editorial aliè a qui signa no es va incloure una versió reduïda d'aquesta recerca en el llibre d'homenatge publicat pel Departament de Geografia de la Universitat de València.

Este hecho tiene un ejemplo paradigmático en el caso de Collserola (Barcelona), topónimo que muchos sitúan en el collado que conduce a la ermita de Sant Medir. En este caso, la aparición de un topónimo alternativo, Tibidabo, facilitó en gran medida la alteración del significado primigenio del antiguo *Coll s'Erola* (rellano en la cumbre). Tibidabo fue una creación del monasterio de San Jerónimo del Valle de Hebrón, del cual ya encontramos testimonio escrito en 1634. Todavía hay un tercer topónimo compitiendo por el mismo espacio, Àguila, que algunos suponen el más antiguo y que habría sido substituido por Collserola. Quizás no se trate de la misma cima, sino de la montaña del observatorio Fabra.

Palabras clave: toponimia, Barcelona, delimitación municipal, geo-historia.

Abstract: *Tibidabo, Collserola... and Turó de l'Àguila? The names of the Barcelona mountain*

The old meaning of the generic *coll* (hill) causes disorientation in most Catalan speakers. This has a cartographic translation consisting of expelling from the peaks the *colls* of medieval origin, moving them to places of passage between mountains. This fact has a paradigmatic example in the case of Collserola (Barcelona), a place name that many locate on the path that leads to the hermitage of Sant Medir. In this case, the appearance of an alternative place name, Tibidabo, greatly facilitated the alteration of the original meaning of the old *Coll s'Erola* (summit landing). *Tibidabo* was a creation of the monastery of Sant Jeroni de la Vall d'Hebron, of which we already find written testimony in 1634. There is still a third toponym competing for the same space, Àguila, which some assume is the oldest and which would have been replaced by Collserola. Perhaps it is not the same summit, but rather the mountain of the Fabra observatory.

Key words: toponymy, Barcelona, municipal boundaries, geo-history.

* * *

1. Identificació del problema: la ubicació de Collserola

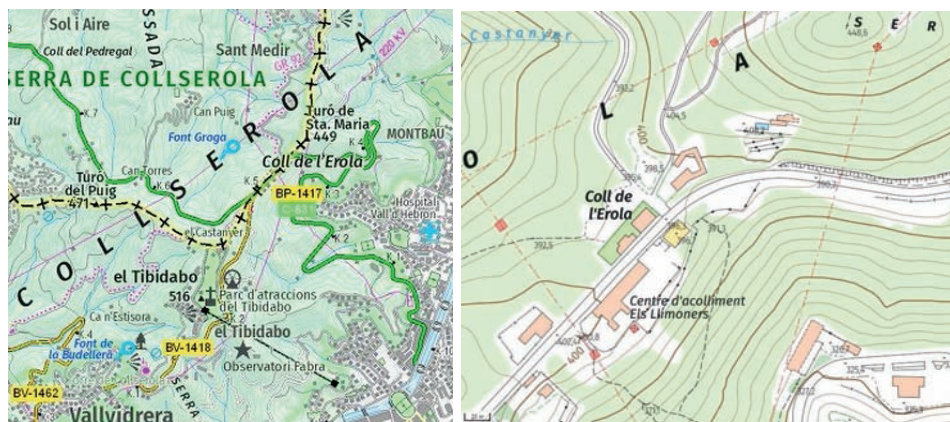
L'origen històric del mot genèric *coll* com a identificador d'un turó i no pas d'un portell o lloc de pas deprimit situat entre dos cims és una qüestió rellevant per a la comprensió geogràfica del relleu català (Burgueño, 2015).² El significat arcaic encara és viu, si més no, al sud de Catalunya, però a la resta del país ha estat del tot oblidat, fins a l'extrem de considerar errònia la ubicació en llocs enlairats dels topònims que incorporen aquest genèric fossilitzat. Un exemple emblemàtic del rebuig o incomoditat d'alguns lingüistes i cartògrafs davant els antics colls-turons el trobem en el cas de Collserola, la muntanya que presideix la ciutat de Barcelona. La interposició d'un nom més recent referit al mateix cim, el Tibidabo,³ acaba d'embolicar la troca.

2. Cal entendre que tots els colls esmentats en la documentació medieval barcelonina (Collblanc, Coll de Gavarra, etc.) eren turons. Seguim el criteri d'escriure el genèric arcaic i en desús amb majúscula.

3. Etimologia a banda, estem d'acord amb el criteri d'emprar l'article que segueix l'ICGC (però no l'Ajuntament ni l'editorial Alpina). Està tan incorporat a la parla que fins i tot en un mapa de 1823 trobem l'aglutinació *Altibodabo* (fig. 4).

Són molts autors afirmen que Collserola és el nom d'un pas situat força al nord-est del cim. En trobem exemples recents a Viquipèdia o a la guia històrica de la serra d'Iñaki Núñez (2015, p. 23-25). El mapa oficial de l'ICGC situa un suposat *coll de l'Erola* al petit nucli de Vista Rica, en el que realment és el coll de Sant Jeroni o de la Font Groga (figura 1).

Figura 1. Coll de l'Erola segons l'ICGC

Detalls dels mapes topogràfics 1:50.000 i 1:5.000 (ICGC, Vissir)

L'error ve de lluny. L'any 1930 el jove lingüista Joan Coromines feia una excursió per la serra de Collserola, i en la descripció de l'itinerari anota que, tot resseguint la carena: “passo pel coll de Vallvidrera i pujo al cim del Tibidabo, [...] després, continuant carena enllà, baixo a Collserola” (Coromines, 2014, p. 228). I escrivia això malgrat que tenia a la vista el mapa de la Mancomunitat de 1923, que situava el rètol *Coll Cerola* a tocar del Tibidabo (figura 2).

Figura 2. Coll Cerola segons el Servei Geogràfic de la Mancomunitat (1:100.000)

Font: <<https://cartotecadigital.icgc.cat/digital/collection/catalunya/id/3344/rec/184>>

Es pot pujar al Tibidabo i tot seguit baixar a Collserola? A què obeeix l'error? La causa última és l'oblit del significat primigeni de *coll*. Malgrat que en la primera meitat del s. xx l'accepció d'elevació era ben viva en la parla de les Terres de l'Ebre, i que el diminutiu *collet* tenia encara una geografia molt més estesa,⁴ cap dels diccionaris i enciclopèdies d'aquell període (amb l'excepció del magne Alcover-Moll) dona cap altra definició orogràfica de *coll* que no fos la de lloc de pas baix entre muntanyes. Per aquell que volia conferir rigor i exactitud a una llengua en procés de reconstrucció la conclusió era clara: calia situar les coses al seu lloc "correcte" i els colls havien de ser carena avall, mai amunt. La cartografia catalana va caure de quatre grapes en una hipercorrecció malentesa, en aquest cas ajudada per l'alternativa d'anomenar el cim de la serra com a Tibidabo.

2. Collserola i Tibidabo són el mateix cim

Tanmateix, la cèlebre crònica viatgera de Francisco de Zamora aclareix ràpidament la qüestió. En la seva primera sortida pel país (19 de març de 1785) s'encamina a la muntanya de Collserola, "desde donde, por su elevación, se puede formar juicio del país y situación de los pueblos", i afirma:

"con trabajo llegamos a la mayor altura de esta montaña, conocida por los marineros por el Turó de Serola y, en el país, por unos Collserola y por otros Tibidabo. Realmente corresponde el punto de vista a la alusión de nombre. Por esto contemplo este sitio muy a propósito para erigir en él algún trofeo, pues haría desde Barcelona un grandísimo efecto.⁵ No es fácil explicar la hermosísima vista que se descubre desde este punto [...] hace un conjunto superior a toda explicación, más propio de una pintura poética que de una narración." (Zamora, 1973, p. 32).

La convivència de les dues denominacions en ocasions donava lloc a una diferenciació forçada. En el *Diccionario* de Pascual Madoz es descriu Vallvidrera com un:

"valle circuido de montes, cuyos picos más elevados son el Tibi-Dabo y Collserola; [...] los montes principales son los nombrados de Tibi-Dabo, Taron [turó] de Casa Pascual y la sierra de Collserola;" (Madoz, 1849, vol. XV, p. 610).

Al municipi de Vallvidrera la denominació Collserola per referir-se al cim va romandre més temps vigent que no pas al vessant barceloní d'Horta i Sant Gervasi, més familiaritzat amb Tibidabo. Així per exemple, en la consuetud de la parròquia escrita el 1707 s'esmenta que es feia salpàs a "la caseta de los

4. L'autor de guies excursionistes Artur Osona, va assumir com a genèric estàndard *collet*, seguint la definició del diccionari de Pere Lavèrnia (1839), que el feia equivalent al castellà *colina*. Però tot indica que quan Osona ho fa, el mot ja no tenia un ús viu a la serra de Collserola (la 1a edició de la seva *Guia del alt pla de Barcelona* data de 1887). El cartògraf Brossa testimonia un *Collet den Casadet* que correspon a un lloc baix entre cims.

5. Una observació realment precursora: un segle després els seguidors de sant Joan Bosco van tenir la mateixa pensada.

Valls sota Collserola” (Sallent, 1916, p. 131). Però amb la redefinició dels límits parroquials de 1868 la rodalia de Vallvidrera assenyalava com a límit el cim del Tibidabo i no pas Collserola (Casanova, 2018, p. 200).

A voltes, Collserola adopta un significat més extens i Tibidabo més puntual. Aquest és el relat de Valentí Almirall, propietari d'una torre construïda prop del cim i a tocar del límit dels municipis de Sant Gervasi i Vallvidrera (pertanyia a aquest segon). En la salutació als lectors del primer número del seu efímer diari *Lo Tibidabo* l'identificava amb el cim de la muntanya de Collserola:

“Desde'l Tibidabo. Desde'l pich més alt dels volts de Barcelona dirijim un carinyós saludo al públich català en general y a la premsa en particular. [...] aquí estem respirant los balsàmichs aires de la montanya de Collserola. Posats en lo cim del Tibidabo podem extendrer molt la vista.” (26 de juliol de 1879; Consell d'Edicions, 2008, p. 19).

Les propietats rústiques de la zona van ser registrades esmentant de manera indiferent o complementària Collserola i Tibidabo. Trobem un bon exemple en el certificat de pagament de la contribució que el 21 de gener de 1871 va estendre l'Ajuntament de Vallvidrera a Cristòfol Obiols i Campreciós:

“1º Una pieza de tierra de viña y bosque de cabida cuatro mojasdas [...], en la cual hay una casita,⁶ sita en este término y en la cúspide del Monte Tibidabo, [...].

2º Un trozo de tierra de bosque de una mojada y media, [...] sita en el mismo paraje [...].

Estas dos piezas de tierra junto con la pieza intermedia de José Obiols y Soler, de cabida cinco mojasdas, forman el total de una pieza de diez mojasdas y media en la montaña de Collserola, que fue de Antonio Ballescà, [...].”⁷

Aquesta propietat va ser comprada el 1876 per un grup de dotze prohoms encapçalat pel sarrianenc Delfí Artós,⁸ els quals la van oferir a sant Joan Bosco amb motiu de la seva estada a Barcelona la primavera de 1886.⁹ Per tant trobem un ús del topònim *Collserola* just allà on s'edificaria el Temple Expiatori i s'iniciaria la construcció d'algunes torres de la urbanització emparada per la S. A. El Tibidabo.

Finalment, l'etimologia d'Erola també convida a situar el topònim al cim. Una era o plana petita és una denominació aplicada sovint a cims planers: Balari (1899, p. 74) –qui recull l'esment més antic a Erola (988)–, Carreras Candi (1916, p. 291), Moreu-Rey (1984, p. 91), Corominas (1995, vol. IV, p.

6. Probablement coneguda com a cal Totxo.

7. Arxiu del Tibidabo: caixa 63, plec 1.

8. Carreras Candi (1916, p. 1011) afirmava que aquest grup d'amics “adquiriren a preu irrisori la peça de terra del cim”. El to de l'afirmació s'explica perquè l'historiador també va comprar terrenys propers al Tibidabo quan les perspectives de fer-hi negoci ja eren evidents.

9. Arxiu del Tibidabo: caixa 63, plec 11: escriptura de venda del grup encapçalat per Artós als salesians, el 18 d'agost de 1888 (dos anys després de la construcció de la petita capella). El procés legal posterior no és del tot clar. La pressió per disposar del cim per a altres finalitats era molt gran i la construcció del temple no s'iniciava (Arxiu General de la Diputació de Barcelona, en davant AGDB: OPP-3954). Això va dur a l'exercici del dret de retrocessió per part dels donants. Malgrat això, l'acord final amb la societat anònima “El Tibidabo” assegurà la cessió de 6.000 m² per als salesians, el 1899 (Alberdi, 1966, p. 188; Portavella, 2006, p. 100).

86), Domingo (1997, p. 271)¹⁰ i Moran *et al.* (2002, p. 61).¹¹ Les fotografies més antigues de la capella del Sagrat Cor permeten apreciar la forma planera del cim (figura 3).

Figura 3. L'Erola o replà del cim de la muntanya, en una fotografia de la romeria del Ram a la primitiva capella del Tibidabo

Font: Arxiu Municipal del Districte de Gràcia.¹² Fotografia feta des del Gran Cafè Restaurant Tibidabo (1901) cap al 1905 (ja no hi ha el Pavelló de la Reina). Encara que la topografia original de l'indret havia quedat una mica desfigurada amb motiu de les construccions efectuades per la visita reial a Barcelona el 1888, encara s'hi reconeix bé que el Tibidabo era un cim planer: una erola.

3. Antecedents cartogràfics. Substitució i desplaçament toponímic

Dos mapes francesos de la primera del segle XIX acoten temporalment el pas de Collserola a Tibidabo. El *Plan des environs de Barcelone* aixecat el 1809 a escala 1:50.000 només indica *Colserole* (figura 4).¹³ Condicionat per les abun-

10. L'autor remarca el sentit geogràfic correcte de Collserola: “*Erola* és un mot actualment en desús, però que figura en una multitud de topònims, que prenen sentit tenint en compte el significat d'aquest terme. Recordem tan sols el nom genuí de la muntanya del Tibidabo a Barcelona, *Collserola*. Aquests topònims es troben escampats per tot el Principat, però cap a ponent trobem també usat en el mateix sentit *ereta* (DECLC).”

11. “En la documentació antiga trobem “*collo de ipsa Erola*” (s. XII), compost de *coll* i *erola*, diminutiu d'*era*, àrea plana en una muntanya”.

12. <https://catalegarxiuunicipal.bcn.cat/ms-opac/permalink/1@1378210>

13. Acompanya les *Mémoires sur la campagne du corps de l'Armée des Pyrénées-Orientales commandé par le général Dubesmes, en 1808*, de Gabriel Laffaille (París, 1826) (Soley, 1998, vol. II, p. 567.).

dants *hachures*, el rètol resta una mica desplaçat cap al turó de Vilana, avui torre de Collserola, per sobre de l'ermita de Betlem.

Pocs anys després, el 1823, en el *Plan du blocus de Barcelone* a 1:20.000 que han donat a conèixer F. Nadal i C. Montaner (2016),¹⁴ s'hi registra una *Sierra d'Altibodabo*. El topònim Collserola (*Qualserola*) roman per designar can Borni¹⁵ i també la costa per on s'enfilava el camí de Collserola o de Sant Cugat del Vallès (figura 4).

Figura 4. Colserole / Altibodabo en dos mapes francesos (1809 i 1823)

Font: *Plan des environs de Barcelone* i *Plan du blocus de Barcelone*

Els primers mapes editats amb el nom *Tibidabo* es publiquen l'any 1843.¹⁶ Tanmateix, en el petit mapa *Contornos de Barcelona* a escala 1:100.000, inclòs per Francisco Coello en el full de la província de Barcelona de l'*Atlas de España y sus posesiones de ultramar* (1862),¹⁷ l'autor encara inscriu al lloc correcte *Collserola*,¹⁸ afegint-hi el versemblant *Costa de Collserola* al vessant marítim. Curiosament l'*Alto de Tibidabo* figura desplaçat al nord del monestir de Sant Jeroni, si fa no fa al turó de Santa Maria.

Contràriament, el magnífic *Plano de Barcelona y sus alrededores* aixecat per l'Estat Major el 1865, a escala 1.10.000 (primer mapa que representa la serra mitjançant corbes de nivell), no fa cap esment a Collserola i només hi situa el *Mte. Tivi-dabo*, amb una estimació de l'altitud força correcta, de 512 m (Burgueño, 2017).¹⁹

14. Agraïxo la imatge a Francesc Nadal.

15. Certament can Borni també s'anomenava can Borni de Collserola o, ras i curt, Collserola. Un altre document que ho testimonia és un plànol de la finca de propietat municipal del 1906 (Arxiu del Tibidabo: caixa 84, *Plano de la finca titulada Borni o Collserola*, 1:1.000).

16. *Planos de Atarazanas y de los alrededores de Barcelona*, de Josep E. Montfort (Soley, 1998, vol. II, p. 697). Sembla basat en el mapa francès editat el 1826, la qual cosa fa més significatiu el canvi de *Collserola* per *Tibidabo*. Igualment, *Configuración del llano de Barcelona comprendido entre la Sierra de Tibidabo y el mar...* (Madrid, 1843), signat pel "brigadier gefe del E.M.G." José Herrera Dávila: <http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000036252&page=1>.

17. <http://cartotecadigital.icc.cat/cdm/singleitem/collection/catalunya/id/1830/rec/1>

18. De fet el nom sembla duplicat: el dens traçat de les corbes de configuració del relleu fa poc llegibles alguns topònims. Aquest segon rètol deu fer referència a can Borni o Collserola.

19. L'altitud exacta del cim de Collserola és un altre afer confús. En el quadern topogràfic (1917) i minuta altimètrica (1919) de Barcelona, el topògraf Manuel Bouvier anota una altitud màxima de 517,6 m. El full del MTN registra només 512 m, però ho fa en relació al vèrtex que anomena de forma destacada *Dos Rius* i per tant fa referència a

Fins aquí la cartografia antiga testimonia la simple substitució d'un topònim per l'altre. Una altra qüestió és el desplaçament de Collserola, del cim al coll; i no ens referim al pas per on el camí de Barcelona a Sant Cugat salvava la carena (la Mola, 460 m) sinó a un punt força més baix (396 m) i allunyat, situat al coll de Sant Jeroni (camí de Sant Medir).

La paternitat del trasllat sembla compartida pels excursionistes de finals del segle XIX. Trobem un primer testimoni en la *Guia del alt pla de Barcelona y del baix Vallés* d'Artur Osona (1887) on explica que des de la Mola (sota l'hotel La Florida):

“Seguint per la carena en direcció Oest, ab cosa de 7 minuts, ‘s puja al cim del *Tibidabo* y per la meteixa carena en direcció Nort-Est, ab 5 minuts, ‘s baixa al punt culminant de la carretera de Gracia á Sant Cugat, á *Collserola*, alt. apr. 400 metres.”

Igualment, des de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron:

“per lo camí de la dressera ‘s guanya lo *Coll de Collserola*, alt apr. 400 metres. Tocant a la gran casa, situada en lo meteix coll, recentment edificada *Hotel Pension de Vista-rica* hont s'hi trovan bonas cambras y bon servey de fonda” (p. 29-31).

I tanmateix Osona no ignora la denominació genuïna d'aquest coll: “Del *Turó de Santa María* ab cosa de 5 minuts se baixa al *coll de Sant Jeroni*, (*Collcerola*)” (p. 50).

També Josep Fiter i Inglés, en *Las cercanías de Barcelona. Guía-cicerone descriptiva, estadística e histórica del forastero* (1888) assenyala que les rieres porten a Barcelona les aigües procedents “del Tibidabo y de Collcerola” (p. 6) com si fossin dues localitzacions diferents, i encara més clar:

“Desde *San Jerónimo del Valle de Hebrón* puede ascenderse al Tibidabo, siguiendo la carretera de *San Cugat* donde actualmente se bifurca la de *Vallvidrera*, o subiendo al Coll de Collcerola por una vereda (altura 400 metros) que conduce al nuevo *Hotel Pension de Vista Rica*. Trasponiendo la cima de Collcerola, y descendiendo por el camino de la parte Oeste, puede dirigirse a la deliciosa Font Grogga (310 metros) de agua ferruginosa.” (Fiter, 1888, p. 86).

També el 1888, Eduard Brossa publica el primer dels seus mapes geològics sota la direcció de Jaume Almera. El cartògraf aporta la representació de l'orografia amb una densa xarxa hidrogràfica i una molt rica toponímia. Brossa situa el topònim Collserola a l'indret baix assenyalat pels excursionistes (figura 5); de fet, ja ho feia així en el mapa que acompanyava l'esmentada guia d'Artur Osona, menys llegible degut a la menor qualitat de la impressió.²⁰ Tanmateix, en les darreres edicions prescindeix del tot del topònim històric, excepte per designar el torrent que baixa de can Borni (també anomenat torrent de la Font del Bacallà).

la base de la torre d'aigües, no pas al Tibidabo (val a dir que la promotora de la construcció era la Societat General d'Aigües de Barcelona, i que el nom de Dosrius era caduc). La cota màxima que actualment registra l'ICGC fora del temple és de 516,5 m (a escala 1:25.000 s'arrodoneix a 516 m). Per tant, el càlcul de Bouvier sembla del tot fiable.

20. *Alt Pla de Barcelona y Vallés inferior*, 1:55.000: <https://cartotecadigital.icgc.cat/digital/collection/catalunya/id/3578/>

Figura 5. Collserola segons Eduard Brossa

Font: J. Almera; E. Brossa (1888) *Mapa geològic i topogràfic de la província de Barcelona*, 1:100.000 (detall); <<https://cartotecadigital.icgc.cat/digital/collection/catalunya/id/2183/rec/86>>

La posició de l'historiador Francesc Carreras Candi sobre la qüestió és ambigua, perquè dona per bones les dues localitzacions del topònim, al cim i al coll:

“Donchs seguint aquesta serralada des de lo mont *Orsa* al Besòs, trobam una lleugera depressió en la collada de *Vallvidrera* (any 987), passada la qual la divisòria ascendeix al punt culminant lo mont *Çerola*, y devallant-lo sens apartar-se dels ayguavessos, atravesa lo coll de *Çerola*, puja al cim dels *Agudells*...” (Carreras, 1916, p. 291).

Però també afirma que el nom “*Çerola*, contracció de *Ça Erola* o la era petita o plataforma, s'aplicà més a la collada que al cim;” i en diverses ocasions insisteix en aquesta idea:

“Mentrestant s'obria una bona comunicació fins al coll *Cerola*: la carretera de Barcelona a Sant Cugat, començada en 1868 y penosamente construïda en l'espai de cinch o sis anys. [...] en 1888, la reyna regent *María Cristina* vingué a Barcelona, la Diputació, volent-la portar al *Tibidabo*, explanà senzilla carretera des de *Vallvidrera* al coll *Cerola*, amb un troç que se-n desvia per pujar al cim” (p. 1010-1011).

“*Collcerola*, nom dels més remots dintre la orografia barcelonina, resta vinculat al lloch més baix de la serra del *Tibidabo*, atravesat per la carretera del *Vallès* y ahont aquesta s'ajunta ab la de *Vallvidrera*. [...] En 1877 a *Collcerola* s'hi inaugurà lo restaurant dit *Vista Rica*” (p. 1014).

En el seu *Mapa del Territori de Barcelona en la segona meytat del segle XI* (1910) Carreras Candi situa *Coll Çerola* on el camí de Sant Cugat travessa la carena, deixant a l'oest la *Serra de Çerola*.²¹

21. <https://cartotecadigital.icgc.cat/digital/collection/atles/id/1149/>

Pel que fa a la cartografia de l'Ajuntament de Barcelona, només s'hi va emprar *Collserola* en el mapa de 1929 a escala 1:10.000, situant-lo al capdavall de la Mola i ben a prop de Vista Rica; en mapes posteriors el nom desapareix.

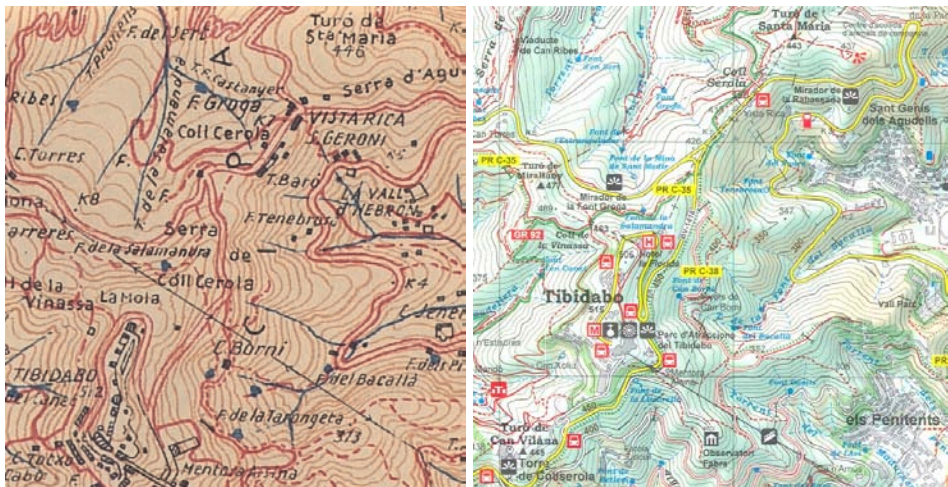
En canvi, dues importants obres de referència van deixar prou aclarida la qüestió. El diccionari Alcover-Moll recorda que “el nom medieval de la muntanya del Tibidabo era *Collserola*”, i també el *Diccionari enciclopèdic de la llengua catalana* publicat per Salvat Editors en 1934 definia “*Collserola*” com a: “Nom antic de la muntanya del Tibidabo (Barcelona)”.

Tanmateix, la principal font d'informació cartogràfica dels excursionistes, l'editorial Alpina, sempre va situar *Collserola* al coll de Sant Jeroni, i així ho fa encara en la darrera edició. Els autors de la primera guia explicaven que:

“Estas cumbres están separadas por pasos o collados de fácil acceso, entre los que cabe citar el bajo Coll de Montcada (95 m.) y los del Forat del Vent, Portell de Valldaura, Coll Cerola y Vallvidrera; el penúltimo es el más elevado (395 m.) y antiguamente daba nombre a la sierra.” (Puchades *et al.*, 1948, p. 7)

Tot i amb això, hi ha canvis en les successives edicions: en les primeres *Collserola* figura duplicat, alhora al coll (*Coll Cerola*) i a la Mola (*Serra de Coll Cerola*). Fins i tot Xavier Coll (1953, p. 57) enfila *Coll-Sa-Erola* fins a la cota 476 m. Des d'aquesta darrera ubicació ja només mancava fer un pas per a situar *Serola*, entre parèntesi, darrera del nom *Tibidabo* (així es fa en l'edició de 1976); tanmateix, es va conservar el *Collserola* de Vista Rica, darrerament esdevingut *Coll Serola* (figura 6).

Figura 6. *Collserola* segons l'editorial Alpina

Font: detalls de les edicions de 1947 (1:25.000) i 2013 (1:20.000)

Atès que s'interpretava que *coll* només podia ser el genèric viu i conegut de tothom (punt baix entre muntanyes) i no pas l'arcaic (i bon tros desconegut)

referit a una muntanya, sovint es preferia desaglutinar el topònim, bandejar el genèric i escriure simplement *Serola*. Així ho trobem també a la conferència impartida al mateix Tibidabo per un jove Antoni M. Badia Margarit:

“El nombre tradicional de esta montaña hasta hace menos de un siglo era el de Cerola, Serra de Cerola. Muy cerca de aquí se encuentra todavía hoy el Collserola, y este nombre antiguo es el único que usan todavía hoy los pescadores, desde el mar, como punto de referencia para orientarse.” (Badia, 1955, p. 47).

De la mateixa manera, la *Gran Enciclopèdia Catalana* va definir el Tibidabo com a “Cim culminant (512 m alt) de la serra de Collserola, entre els colls de Vallvidrera i Serola” (article signat per Max Cahner). El suposat *coll Serola* seria, segons la GEC, la “Depressió (403 m alt) de la Serralada Litoral Catalana, que comunica el pla de Barcelona amb la depressió del Vallès (Sant Cugat del Vallès) i dona nom a la serra de *Collserola*.”

L’Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya ha seguit el criteri que manté l’editorial Alpina, si bé sota una forma ortogràfica actualitzada, i per tant, a sobre, desfigurada: *Coll de l’Erola* (figura 1). Per acabar-ho d’adobar, l’ICGC ha afegit una nova confusió, en anomenar *Turó de Collserola* el vèrtex geodèsic que l’Instituto Geográfico havia designat, molt correctament, com *els Penitents*.

4. Collserola, seny i fita

Collserola sempre ha estat present en les delimitacions territorials, cosa ben lògica tractant-se d’un cim de 517 m, visible des de molt lluny, també des de mar endins. La muntanya de Collserola era un seny mariner (com el Montseny), tal com recullen Zamora i Badia Margarit. Òbviament la referència visual és el cim: ningú creurà que colls (portells) poc destacats serveixen d’orientació topogràfica bàsica vistos des de la llunyania.

Per aquesta funció marinera, la Mare de Déu de la desapareguda ermita de Betlem, situada a 343 m d’altitud i a mig quilòmetre del cim de la muntanya, era una advocació de gent de mar. La denominació de Betlem està, per definició, vinculada a Collserola (figura 7). L’ermita, que sempre va pertànyer al terme de Sant Gervasi, va quedar integrada en el manicomi de l’Hospital de la Santa Creu i avui, del tot desapareguda, el seu emplaçament l’ocupa l’Escola Judicial del CGPJ.²² Francesc Ribas (1993, p. 36) explica que el frare Narcís Camòs, autor de *Jardín de María, plantado en el Principado de Cataluña* (1657):

“per raó de les presentalles de naus, deduïa que era invocada per navegants. Tal procecció la confirmen els goigs de mitjan segle XVIII [...].”

22. “L’ermita va ser erigida pels jerònims de la Vall d’Hebron dins de les seves propietats i des de temps immemorials era motiu de peregrinació per venerar una imatge de la Mare de Déu trobada en una font prop d’on es va construir” (Salmerón, 2011). Atès que el monestir va ser establert el 1397, probablement l’ermita sigui del segle xv. Del 1623 data la deixa per part del seu propietari, Antoni Coll, a l’Hospital de la Santa Creu.

*En Collcerola posada
queda vostra Imatge bella,
Atalaya, y Centinella
de tota Christiana armada;
Que a bon port serà arribada,
si vos li guiau lo rem,
siau nostre amparo, y guia
Verge Santa de Bethlem.”*

Figura 7. Goigs a Nostra Senyora de Bethlem, en la muntanya de Collserola

**GOIGS A LA DEVOTA IMATGE
DE NOSTRA
DE BETHLEM,
COLLOCADA EN
LA MONTANYA
DE COLL-CEROLA.**

Puix sou la nostra Advocada,
aixís cuñ tots ho crehèm,
siu nostre amparo, y guia,
Verge Santa de Bethlèm.
Per decret molt rigorós
del Emperador de Roma,
anureu; Blanca Faloma,
ab San Joseph vostre Espòs:
Cançant à peu los dos
de Nazareth à Bethlèm;
siu nostre amparo, y guia,
Verge Santa de Bethlèm.
Despres de haver arribada
en aquella gran Ciutat,
restà molt desconsolat
Joseph, faltantvos posada:
Sols trobareu per esada

Tres Reys Magos arribaren,
guiaus de una hermosa Estela,
y per Divina cautela
burilat à Herodes deixaren:
À vostre Fill adoraren,
fentli ofertes, com sabèm; &c.
Mysteri molt prodigiós
sou vostre prenyat, y part,
y es cert, que sou ab gran art
de un sol Deu tot poderós:
Sur partera, y Verge Vos,
ab exemple explicarèm; &c.
Es com lo Sol, Verge Pura,
que atravessa al cristall,
ó bé al limpio mirall,
sens estorb de la espessura:
Ni menos causar fractora

Ab Vos totas las prenyadas
tenen gran devoció,
puix per vostra intercessió
luego quedan deslliuradas:
De liet están abundadas,
com clararèm comprenèm; &c.
A los Pastors, y Pagesos,
queus venen à visitar,
vulliaulos aconsejar,
com sàbà als Nobles, y entesos:
Puix en vostre amor encesos
tots la Gloria alcansarèm; &c.
Per la Guerra, que es tot mal,
que al Univers atropella,
quedà la vostra Capella
destruhida sens igual:
Y lo Hospital General

Font: Ribas (1993), p. 50

El cim de Collserola, per dir-ho en termes de delimitació territorial, era un punt trifini, entre Horta, Vallvidrera i un tercer terme que fins el 1850 va ser Sarrià i després Sant Gervasi (fins a la seva agregació a Barcelona el 1897) (figura 8). Així, la *Rodalia del terme de Sarrià*, inserida en el capbreu de 1407 del monestir de Pedralbes i transcrita en un document notarial del 1840, afirma que el termenal sarrianenc pujava per:

“[...] la Riera qui pasa detràs la Casa de Casoles, e qui transversa lo camí qui va a San Cugat de Vallès muntant per la dita Riera fins a la sumitat del Coyll de Arola. E del dit Coyll de Arola amunt devers ponent et sa serra troffus a la altesa del Puig Dorsa.”²³

El camí de Sant Cugat va ser anomenat també de Collserola, i la creu de terme que antigament hi hagué en el camí, al pas de la Mola, fou anomenada

23. Arxiu Municipal del Districte Sarrià-Sant Gervasi, en davant AMDSG: Sarrià, caixa 19 (plec Sec. 1, Neg. 2, caixa 246, exp. 2).

igualment creu de Collserola.²⁴ Per tot això, aquest sector de la muntanya (per sota de l'hotel La Florida) cau plenament dins la denominació de Collserola. Diríem que el sentit restringit de Collserola, més enllà del cim, va de l'ermita de Betlem al camí de Sant Cugat.

Més endavant ens referirem a les antigues descripcions de límits de Sant Genís d'Agudells i del Territori de Barcelona, en les quals també està present Collserola. Però primer revisem la documentació d'atermenaments d'època contemporània. D'entrada, un document de Sant Gervasi del 1851 afirma que el molló que divideix aquest terme i els d'Horta i Vallvidrera es troba situat “a la cúspide llamada Collserola”.²⁵

En les actes de delimitació municipal de 1889 encara va participar l'Ajuntament de Vallvidrera (per ben poc, abans d'agregar-se a Sarrià). En aquesta operació convé contrastar les dues versions existents, perquè entre elles pot haver-hi matisos significatius, encara que rarament contradiccions flagrants.

Les comissions municipals d'Horta i Vallvidrera es van trobar a la “montaña de Collcerola” (versió de Vallvidrera) i al “Monte Tibidabo” (segons Horta).²⁶ Per a Vallvidrera, la primera fita (trifini amb Sant Gervasi) es va situar “en la referida Montaña de Collcerola” i, segons Horta, “en la colina inmediata a dicho Monte Tibidabo”; avui possiblement es trobaria a l'estació del funicular. La 2a fita es va posar, segons Vallvidrera, “al pie de la capilla situada en el Monte Tibidabo, en la parte oeste”, i segons Horta “al eje del nuevo camino del Tibidabo”, tot precisant en aquesta versió que:

“Las comisiones consignan al objeto de evitar contiendas siempre enojosas que la división de la cumbre del Monte Tibidabo se entienda hecha entre un chalet de madera [el Pavelló de la Reina] y la capilla del Sacramento todo de reciente construcción; mejor dicho chalet queda todo del término municipal de Vallvidrera y toda la referida capilla del término municipal de S. Juan de Horta.”

Les actes referides a la partió entre Vallvidrera i Sant Gervasi són coherents, però no idèntiques. El lloc de trobada esmentat per les dues comissions és Collserola. Sant Gervasi indica que “principió la operación en la cúspide de la montaña de Collcerola donde se colocó un mojón de forma triangular” (trifini amb Horta), en tant que Vallvidrera indica només que la primera fita es trobava “en la referida montaña de Collcerola”.²⁷ La 2a fita es va plantar entre les propietat de ca n'Almirall (Vallvidrera) i Betlem (St. Gervasi); després, segons el relat de Sant Gervasi: “Sigue la rodalía por la sierra de Collcerola, habièn-

24. Arxiu Diocesà de Barcelona, en endavant ADB: fons St. Jeroni de la Vall d'Hebron, caixa 13, llibre (Dimas Safont tenia un tros a “la Creu de Coll Cerola”. També s'indica la creu en el croquis del terme de Sarrià obra de Mateu Puig (1790) (Burgueño i Gras, 2014, p. 48).

25. AMDSG, St. Gervasi, 1.1, núm. 1107.

26. La versió d'Horta està disponible al web de l'IGN, però la de Vallvidrera només hi és a l'AMDSG, fons Ajuntament de Vallvidrera, 1.1.1.

27. La versió de Vallvidrera està disponible al web de l'IGN, però la de Sant Gervasi només hi és a l'AMDSG, fons Ajuntament de Sant Gervasi, 1.1.1.

dose fijado el tercer mojón en la cima de un cerro junto a las ruinas de la casa conocida por Ca'n Casadet”.

Les actes aixecades conjuntament pels ajuntaments d'Horta i de Sant Gervasi estan redactades en sentit ascendent des de prop dels Josepets, pujant pel camí de Collserola fins al pla de la Tarongeta (fita 7a), tot seguit:

“continuando en línea recta hacia la montaña fue colocado el octavo mojón a unos treinta metros de la nueva carretera del Tibidabo y por último en la cúspide de la colina más inmediata al Tibidabo, mirando a medio día fue colocado el noveno mojón de forma triangular” (trifini amb Vallvidrera).²⁸

Finalment, en les actes referides al límit entre Horta i Sant Cugat del Vallès, ambdues comissions afirmen que es van trobar a Collserola (*Coll Serola* segons l'acta de Sant Cugat) i la versió d'Horta diu que la fita comuna amb Vallvidrera es va posar “en Collserola confluencia de términos en el Monte” (la de St. Cugat simplement diu que la fita es va ficar al punt de reunió o trifini). En canvi, les actes aixecades entre els ajuntaments de Sant Cugat del Vallès i Vallvidrera no donen nom a l'emplaçament del trifini amb Horta (fita 26a del termenal).

La fragmentació municipal del Tibidabo (fins el 1922) té molt a veure amb l'aparença caòtica de la urbanització del cim en la primera dècada del s. xx: cada ajuntament va autoritzar la construcció a la part més alta de la muntanya en una cursa sense cap mirament respecte de la compatibilitat d'usos. Els terrenys de la futura basílica del Sagrat Cor pertanyien a Sarrià, l'Ajuntament d'Horta encara va ser a temps de tramitar la construcció de la torre de les Aigües²⁹ i l'Ajuntament de Barcelona va autoritzar que es fes un grandiloqüent restaurant a tocar de la capelleta del salesians.

Les següents actes de delimitació municipal, ara sota la batuta de l'Instituto Geográfico (topògraf Manuel Bouvier) daten de 1917, i es van aixecar entre els municipis de Barcelona (que havia absorbit Horta i Sant Gervasi), Sarrià (que incloïa Vallvidrera) i Sant Cugat del Vallès. En aquesta data, el nom Tibidabo pràcticament ha escombrat Collserola.

Partint del trifini dels municipis esmentats, la línia entre Barcelona i Sarrià tenia la 2a fita en el turó de Modolell (propietat de Carreras Candi), actual extrem nord del parc d'atraccions. La 3a era “en la cumbre del cerro *El Tibidabo*”, a 2,75 m de la reixa de la porta de l'ermita del Sagrat Cor, que ara restava inequívocament del cantó de Sarrià. La 4a fita era una de les belles construccions de maó que delimitaven el parc municipal de caràcter forestal de l'Ajuntament de Barcelona, situada encara “en el cerro *El Tibidabo*”, a la vora del camí de Vallvidrera al Tibidabo i a uns 30 m a l'oest de l'estació del funicular (per tant, en una cota inferior).

28. Citem la versió de l'Ajuntament de Sant Gervasi (AMDSG); la d'Horta (disponible a l'IGN) no difereix de forma significativa.

29. Expedient editat per l'Arxiu Municipal Horta-Guinardó amb motiu del centenari de l'agregació d'Horta a Barcelona.

Figura 8. Aproximació a l'antic repartiment municipal del Tibidabo (1889)

Els cercles assenyalen els antics trifinis. La línia negra marca el límit vigent entre Barcelona i Sant Cugat del Vallès. Elaboració pròpia sobre ortofoto ICGC.

L'acta aixecada en relació a Barcelona i Sant Cugat del Vallès situa la 7a fita “en el sitio denominado *Collserola*, en la divisòria de aguas de la loma antes mencionada del *Turó de la Mola* [...] a dos metros al E. del camino antiguo de San Cugat del Vallès a Barcelona”, uns 125 al NE de l'actual hotel La Florida i a 675 m del coll del camí de Sant Medir.

D'acord amb la darrera acta esmentada, el nom *Collserola* figura a les minuts 1:25.000 de 1919, del terme de Barcelona, en relació a l'esmentada fita de la Mola. Però Bouvier també inclou el rètol més al sud, sota el Tibidabo, al

Figura 9. Minuta del mapa del terme de Barcelona (detall)

vessant de Vallvidrera (figura 9). En canvi, Collserola és del tot absent en les successives edicions del MTN a escala 1:50.000, la primera del 1927.

5. Tercer nom en discòrdia: puig o turó de l'Àguila

En resposta al qüestionari de Francisco de Zamora (1789), el rector de Sant Gervasi de Cassoles, Gaietà Llaró, assenyalava que passat el poble “se encuentra la falda de uno de los montes llamados Cerola o de Collcerola, cuya subida es áspera asta lo alto de la sierra”, però afegia que antigament el petit terme municipal “confinava por el oriente de dende la cumbre del dicho monte de Cerola llamada vulgarmente *Lo Turó del Àguila*, asta cerca del convento de Gracia con Horta” (Burgueño, 2016, p. 132). Fem-nos càrrec que la perspectiva de la muntanya que tenia el rector correspon a l'església parroquial de Sant Gervasi, avui coneguda com la Bonanova; des d'aquest punt l'observatori Fabra resulta preminent.

En la resposta equivalent corresponent a Horta, signada per l'hisendat Bernat de Bransi el 1789, es descriuen els antics límits del terme parroquial i civil de Sant Genís d'Agudells.³⁰ El tram occidental, comprès entre el Putxet (antic *podium Adalsen*) i el turó de Valldaura (*podium de valle Endral*) es descriu de la següent manera:

“Por la parte occidental camina hasta el valle de Mor, y sube a lo más alto del monte de *Ágila* (llamado aora el *Tibidabo*), y de Erola hasta la fuente de las Quadres, y de los mismos Erols pasa al collado de los Hermitaños, que es el de encima el monasterio del Valle de Hebrón” (Burgueño, 2016, p. 94).

El seu relat es basa en la tradició recollida pels monjos de Sant Jeroni i rectors de la parròquia de Sant Genís. El text original de la rodalia de la parròquia i terme de San Genís data del 1173, i el trobem en un manuscrit de 1681 que conté la documentació compilada per fra Jaume Bruniquer durant els 6 anys que hi fou rector, dins del llegat del monestir de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron que conserva l'Arxiu Diocesà de Barcelona.³¹ Ens centrem en la descripció del tram final de la línia divisòria:

“usque podium Adalsen et sic vadit per ipsam viam qua itur ad Sanctum Cucufatem usque alodium de Vilare et ex parte occidentali usque vallem de Mor et usque in sumitatem podii de Agila et de Erola et usque fontem de ipsis Quadres et usque ad ipsos Erols ad collem Heremitarum et usque podium de valle Endral in capite ipsius torrentis de Morach.”

30. La documentació antiga no avala l'article plural avui oficialitzat: *dels Agudells*. No es tracta pas d'un orònim (on són les muntanyes agudes, a aquest sector de Collserola?), sinó d'un antropònim. Carreras Candi tampoc emprava l'article.

31. ADB: Fons Sant Jeroni de la Vall d'Hebron, caixa 13, *Certificació autèntica i jurada de la rodalia de la parrochia y terme de St. Genís de Agudells alies de Orta*. Dissortadament el llibre es troba amputat de la pàgina que contenia l'explicació que Bruniquer donava de la major part de les fites de la rodalia.

Segons una versió de 1634 del termenal parroquial primigeni,³² la línia de terme pujava “fins a la sumitat del puig de Àguila y del coll de Cerola”, essent el puig esmentat “la montanya vulgo omnia tibi dabo” (figura 11). Notis's la subtil alteració del text original: on hi havia dos cims, ara només n'hi ha un (Àguila) i més endavant un coll (Collserola), que sens dubte l'autor situava en el camí de Sant Cugat.

Els cinc segles transcorreguts des del document original explica que els eclesiàstics d'època moderna ignoressin la ubicació de gran part dels topònims esmentats, ja del tot oblidats, i fessin una interpretació de la seva situació que no sempre compartim.

La literalitat de l'original permet una altra lectura de quines eren les dues *sumitatem podii* (turons), Àguila i Erola, sens dubte molt pròxims, però no idèntics. Vegem-ho (figura 10).

Després que inicialment el límit seguia el camí de Sant Cugat, el deixava per tal d'incloure l'alou de Vilar (domini que sembla haver seguit la seqüència històrica d'època moderna:³³ Maduxer, Frare Negre i Craywinckel) i abraçar el *vallem de Mor*. Només és possible identificar aquest accident geogràfic amb el sot del torrent de Maduixer,³⁴ al nord-est de la via del funicular. Si el límit anava per la carena occidental d'aquest sot, vol dir que el turó de l'observatori Fabra era un element del termenal, com també ho seria, més amunt, l'emplaçament del laboratori de física Mentora Alsina. La presència d'ambdues elevacions en la primitiva línia de terme entre Horta i Sarrià és d'una lògica geogràfica indubtable. Atès que la descripció parla de dos turons, i el d'Erola és sens dubte l'actual cim del Tibidabo, el puig de l'Àguila podia ser qualsevol de les dues elevacions esmentades. La candidatura de l'observatori presenta al seu favor el fet de tancar l'esmentada valleta per la banda sud-occidental i de ser un punt topogràficament força destacat, un dels més aguts de Collserola i molt visible

32. ADB: Fons St. Jeroni de la Vall d'Hebron, caixa 30 A, llibre de capbreu de Sant Genís, f. 3. *Rodalia de la parròquia de S. Genís tret dels articles del trasllat de la causa dels delmes* [1634], atribuïble a fra Joan Munts. Un altre document del mateix fons (caixa 13, llibre, f. 100r), redactat el 1681 per Jaume Bruniquer, parla de “Puig de Làguila, que és la cima de la montanya omnia tibi dabo”.

33. Hipòtesi enunciada per fra Bruniquer. La finca va ser comprada per la Companyia de Jesús (també anomenada Companyia del Col·legi de Barcelona) davant el notari Vilana Perlas, el 3 de maig de 1660; afrontava “al ponent ab lo camí real que de Coll Cerola baixa a Barcelona”, però: “La casa, que està totalment derruyda, se troba de part dallà del camí de Collcerola, y no obstant se troba en los llibres dels baptismes un bateig de Arcis Maduxer, fill de Pere Maduxer y de Joana, còniuges en 15 de octubre 1574. També en dit any se troba un òbit y enterro de dita casa [...]. És molt probable que esta casa ere en temps passat de la parròquia perquè la rogalia d'ella diu: que del puig Adalsen (que és lo puig davant del clos de N^a S^a de Gràcia vers orient) va per lo camí de Collcerola fins al alou de Vilar, y que de allí passa per la Vall de Mor y puja al Puig de Làguila, que és la cima de la montanya omnia tibi dabo, y si lo alou de Vilar és antes de dita casa derruyda, la dita casa y altrás terras, vuy vinyas, són de la parròquia.” La ubicació de les restes de la casa, situada entre el camí de Collserola i el torrent de Maduixer, figuren dibuixades en el mapa: ACA, MP-250.

34. Novament un antropònim, raó per la qual està fora de lloc l'ús de l'article (el Maduixer) que veiem en el mapa de l'ICGC. Els mapes de la propietat Craywinckel indiquen el “Torrente llamado Singlera o Maduxer” (Arxiu de la Corona d'Aragó, en endavant ACA, MP-251) i Brossa l'anomena torrent de Can Frare Blanc. Aigües avall s'unia amb el barranc dit de l'Infern.

des d'arreu de Barcelona: un indret idoni per a un termenal i que demana un orònim propi, que bé devia existir en temps antics.³⁵

L'absoluta absència del topònim referit a l'Àguila a la documentació històrica de Vallvidrera abonaria la posició original barcelonina (per tant, a una cota invisible des de Santa Maria de Vallvidrera) de l'antic puig Aguilar. En la seva història de Vallvidrera, Eugeni Casanova (2018, p. 201-202) rebutja de pla la hipòtesi aguilenca que avui dia veiem acríticament assumida en infinitat d'escrius sobre el Tibidabo:

“Els textos més antics de la parròquia, i fins a temps ben recents, esmenten el cim com *Collserola*. Les citacions són abundants, no hi ha excepcions i provenen de persones que veien i esmentaven el puig cada dia:

- «La caseta de les Valls [avui mas de la Budallera], sota Collserola» (rector Josep Vicens, 1707).
- «El 1717 existien en Collserola, avui [1915] Tibidabo.» (Llorenç Sallent: 164).
- «Fou portat en Collserola, on executà la dita maldat» (rector Josep Bernadà, 1785-1792). [...]

Igualment el rector Pau Sagau, el 1808, en el seu dietari sobre l'ocupació francesa: «Han circuit tota esta part de Vallvidrera i fins a la montaña més alta del Tibidabo ú Collserola.»

La mateixa dualitat d'orònims que trobem a la rodalia de Sant Genís està present en la minsa descripció de l'àmbit geogràfic de l'hort i vinyet barceloní, per bé que allà no es parla d'Àguila sinó d'Aguilar:

“Aquests límits tradicionals, venen mentats en lo privilegi del *Recognoverunt proceres* del any 1283, al consignar, que, los barcelonins no donaràn delmes ni primícies de fruyts ni de vinyes, del Coll de Codines³⁶ a la riera d'Horta y del puig d'Aguilar y Coll de Cerola al mar” (Carreras Candi, 1916, p. 8).³⁷

I, d'una altra manera, i en català, segons la cita del mateix autor, un ban del veguer de Barcelona el 1366, tot prohibint “tenir bestiar manut dins Barchinona, ne dins los termes dejús escrits so és a saber, de la riera d'Orta fins a la riera dels Sants e del col de Cerola et del puig d'Aguilar tro a la mar” (ib., p. 456; adaptem la transcripció).

Que la descripció dels límits d'aquesta àmplia zona empri només quatre topònims és sorprenent, però més estrany seria si dos d'ells fossin absolutament sinònims i redundants. El puig d'Aguilar i el Coll s'Erola han de ser llocs diferents.

35. Hem comprovat que en la primera inscripció de la finca en el Registre de la Propietat no figura cap nom de la muntanya de l'observatori Fabra.

36. Carreras Candi (1916, p. 289) relata que: “Una informació de 1470 per saber ahont era lo coll de Codines, llavors citat com a límit de Barcelona, donà per resultat situar-lo al puix Marobí, entre Esplugues y Sant Just, prop de la torra de Picalquers, assegurant-se en 1474, que era lo coll Blanch”. En tot cas és clar que era un altre coll-turó, com tots els d'origen alt-medieval (Burgueño, 2015).

37. L'original diu: “a colle de Cudines usque ad riariam de Orta, et a podio de Aquilari, et a colle de Cerola usque ad mare”.

Fa basarda embrancar-se en la polèmica sobre la ubicació de l'Aguilar de la breu rodalia barcelonina, d'entrada perquè ni coneixem ni ens pertoca la interpretació dels pergamins medievals,³⁸ però també perquè sembla un topònim força freqüent a l'Edat Mitjana, de manera que no està clar que tots els documents barcelonins que s'hi refereixen parlin del mateix puig.³⁹

El pioner de l'onomàstica catalana Josep Balari va ser el primer a obrir la discussió:

“el nombre de *petra aquilarum* dado a uno de los montes de la cordillera que forma el anfiteatro en que está sentada la ciudad de Barcelona, según testimonio de una escritura del año 1056 referente a Sant Genís de Agudells. Dicho monte es conocido actualmente con el nombre de Puig Aguilar. [...] Es de creer que el Tibidabo fue llamado anteriormente *Pedra de àguila*, según se desprende del contenido de un documento del año 1182 en el cual se lee el siguiente fragmento relativo a este punto: *in parrochia sancti vincentii de serriano in termino sancti gervasii... uersus occasum de manso stephani usque sursum in petran de agila*.⁴⁰ La cumbre del Tibidabo está precisamente en el ocaso dentro del término de Sant Gervasi de Cassolas, que antiguamente formaba parte de la parroquia de Sant Vicents de Sarrià y es la más culminante de las cimas” (Balari, 1899, p. 67).

La interpretació geogràfica de la cita del segle XII és errònia, perquè el Tibidabo és al nord-oest de Sant Gervasi, i tampoc no és pas a ponent de cap dels masos que en algun moment han pogut formar part del terme de Sarrià.⁴¹ Però si l'enigmàtic mas Esteve fos precisament el que després s'anomenà Maduxer (disputat entre Sarrià i Horta) o una altra casa propera, aleshores sí que hi hauria un puig situat just a l'ocàs tot pujant: el turó de l'observatori Fabra.

En tot cas, el binomi orogràfic Àguila/Erola obliga a descartar localitzacions massa llunyanes entre si. En particular no quadra la ubicació que darrerament va proposar Carreras i Candi en el *Mapa del Territori de Barcelona en la segona meytat del segle XI*,⁴² entre Vallvidrera i el mont Orsa (Sant Pere Màrtir), i que al cap dels anys va donar lloc a la seva incorporació al mapa excursionista d'editorial Alpina (si més no en l'edició de 1976) sota la forma

38. No ignorem la ressenya dels *Libri Antiquitatum* de la Seu de Barcelona, de mossèn Josep Mas (1921). Hi ha esments de *mont Aguilar* o similars als volums IX (núm. 682), XI (1601, 1774, 1865) i XII (2258 i 2341).

39. El propi Carreras Candi (1916, p. 1049) diu que: “Lo nom abunda en les serres del Territori de Barcelona: un puig *Aguilar* (1041), també dit puig *Agut* (1167), era a Olorda; altre puig d'*Agüles* (1057) a Santa Coloma de Gramanet, y lo mont *Aguilar* (corrompudament dit *Montigalar*) es a Badalona”.

40. Aquesta *petra* podia ser un menhir, un aflorament rocós (com el de Roquetes) o un megàlit com els dos que es conserven a la zona del coll de Sant Jeroni.

41. Si no fos can Borni o Collserola, però aquesta casa va pertànyer originàriament a Sant Genís d'Agudells sense discussió, si bé certament coneixem un testimoni tardà, de 1758, que situa “Casa Borni de Collserola” en part dins la parròquia de Sarrià (no pas St. Gervasi) i en part dins de Sant Genís, sens dubte pel fet de passar-hi el camí de Collserola (ADB: Fons Sant Jeroni de la Vall d'Hebron, caixa 7). No endebades els rectors de Sant Genís i Sant Gervasi es planyien de l'expansionisme sarrianenc.

42. Encartat entre les pàgines 296 i 297 del volum de la ciutat de Barcelona de la *Geografia general de Catalunya*. <https://cartotecadigital.iceg.cat/digital/collection/atles/id/1149/rec/112>. Gaspar Feliu (1984, p. 104) considera dubtosa la ubicació assenyalada per Carreras Candi. Josep Moran (1991) recupera el parer de Balari i situa el puig Aguilar prop del Tibidabo.

Puig Aguilar o d'En Corts, una hipòtesi avalada el 1953 en una publicació excursionista de Sarrià (Casanova: 2018, p. 208). Aquest invent perviu en la Cartografia cadastral.

També es pot descartar que la pedra d'Àguila de què parla Balari tingui a veure amb el turó de la Rovira, on efectivament aquest topònim es troba ben viu en època moderna tardana (veieu el mapa de 1749 reproduït a Burgueño, 2010, p. 52), però en canvi no apareix en la documentació anterior (en particular en la pròpia rodalia de la parròquia de Sant Genís); tanmateix, Moreu-Rey (1984, p. 91) sembla subscriure aquesta hipòtesi amb unes anotacions dissortadament massa telegràfiques.

Remarquem la nostra conclusió: sembla clar que la rodalia antiga de Sant Genís fa referència a dos cims propers però diferents, i pensem que el turó de l'Àguila (o puig Aguilar) devia ser el de l'observatori Fabra, i evidentment Erola era Collserola, com veurem tot seguit, rebatejat com a Tibidabo pels monjos del monestir de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron.

Figura 10. El primer mapa topogràfic de Collserola (Estado Mayor, 1865)

Els noms indicats corresponen a la rodalia de Sant Genís d'Agudells de 1173; la localització respon a la nostra interpretació. El mapa d'Estad Major es troba al Centro Geográfico del Ejército (Burgueño, 2017):

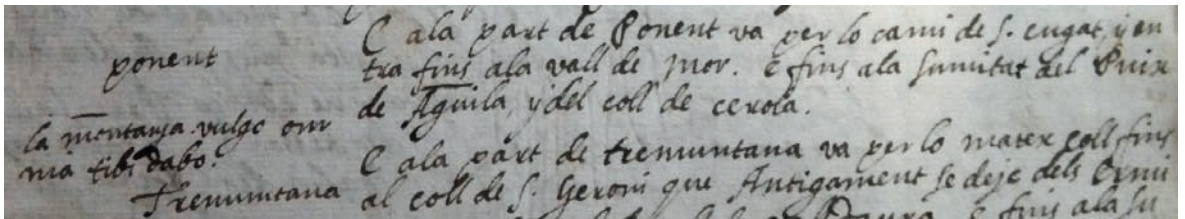
<https://bibliotecavirtual.defensa.gob.es/BVMDefensa/es/consulta/registro.do?id=101671>

6. *Omnia Tibi Dabo*, topònim creat pels monjos jerònims

A l'Edat Mitjana, a les muntanyes de Sant Genís d'Agudells devia haver-hi eremites, la presència dels quals va donar lloc al nom de *collem Heremitarum*. Potser per aquest precedent, una mica més avall, a la fi del segle XIV s'hi establí el monestir de jerònims anomenat Sant Jeroni de la Vall d'Hebron. La comunitat monàstica va crear els noms de diversos indrets pròxims, com ara Betlem o Tibidabo.

Com hem avançat, la documentació de la parròquia de Sant Genís existent al fons de Sant Jeroni de l'Arxiu Diocesà de Barcelona demostra que el nom Tibidabo ja era viu l'any 1634,⁴³ si bé sota una fórmula més extensa que fins ara no coneixíem: *Omnia Tibi Dabo* (figura 11). Alhora, el fet que sigui un document redactat per un monjo del monestir (fra Joan Munts, ca. 1585 – 1640) i que empri una denominació culta que el poble va abreujar, demostra la paternitat dels jerònims.

Figura 11. Primer esment conegut de Tibidabo (*omnia tibi dabo*, 1634)

Font: Arxiu Diocesà de Barcelona, Fons Sant Jeroni de la Vall d'Hebron

A començaments del segle XIX la denominació popular del cim més alt de la serra com a Tibidabo havia arrelat plenament. Veiem el relat del baró de Maldà d'una visita al monestir (amb dinar inclòs), el 17 d'octubre de 1801:

“Lo pare Mariano nos ha acompanyat cap al Tibidabo o cim de la muntanya, detràs de Sant Jeroni, per divertir-nos més. Mes no hi hem acabats de pujar per causa del fragós terreno, difícil en alguns passos de pedres movedisses, roques i trossos prou pendents ab graonades i picar un xiquet massa lo sol, contentant-nos ab sols la vista de la muntanya de Montserrat i alguna planura, sent ja molt més alts del convent de Sant Jeroni” (Amat, 1994a, p. 262).

De passada, tenim un bon testimoni del poc adient que era passar a la banda de Sant Medir pujant el costerut coll de Sant Jeroni: per alguna cosa el camí tradicional de Barcelona a Sant Cugat o camí de Collserola passava per una altra banda, fent una pujada suau.

43. Per tant, força abans que l'esment de ca. 1670 recollit per Joan Corominas en l'*Onomasticon* (<https://oncat.iec.cat/veuedoc.asp?id=43377>). Més perdut anava Philip Banks en situar el 1815 la primera citació documentada del Tibidabo (Consell d'Edicions, 2008, p. 16).

Gaietà Barraquer (1906, p. 256) informa que, en ser subhastats els béns del monestir l'any 1822, la relació de terres incloïa un bosc anomenat Tibidabo. L'autor es feia una pregunta retòrica: “¿qué catalán ignora la cumbre que lleva este nombre?”. En una obra posterior dona més detalls: “En 1822 se remataron a favor de don Mariano Gorina, de Barcelona, por el precio de 74.025 reales, equivalentes a 3.701 duros, las fincas de Hebrón que siguen: [...] el bosque *Tibidabo*, de 6 mojasdas” (Barraquer, 1917, p. 147).⁴⁴ Aquesta finca i les altres que s'hi esmenten es poden identificar prou bé en el plànol parcel·lari d'Horta de 1861, dibuixat pel geòmetra Joan Serra i Bonet (figura 12), aleshores inscrites a nom de Josep M. Gorina. El bosc Tibidabo és la parcel·la núm. 9 de la secció D del plànol; es trobava per sobre del camí de Collserola i de can Borni i afrontava amb els termes municipals de Sant Cugat i Vallvidrera, sense arribar al trifini amb Sant Gervasi perquè s'interposa el tros núm. 8. Incloïa el sector de caràcter més forestal de l'actual parc d'atraccions.

També en el cadastre de 1834 de Sant Gervasi trobem una peça –només una– anomenada *Montibidabo* (núm. 101) d'Ignasi Vendrell i Pedralves,⁴⁵ única de l'antic terme que era limítrof amb Vallvidrera (la resta de la demarcació estava envoltada per Sarrià, de manera que no hi havia contacte amb Horta).

Pel que fa a l'etimologia, és clar que Tibidabo no té res a veure amb el que suposava Badia i Margarit l'any 1955:

“El nombre de Tibidabo se ha de relacionar con los famosos sermones de San Juan Bosco, y su promesa sobre Barcelona, en el año 1886.⁴⁶ Posteriormente, la difusión de esa promesa por los Padres Salesianos, de una parte, y el haber adoptado el nuevo nombre la Sociedad del Tibidabo, por otra, han consagrado la difusión de este singular nombre de la montaña.”⁴⁷

És evident que Tibidabo té una significació bíblica. L'historiador i geògraf Carreras Candi (1916, p. 1009) dona compte dels antecedents de la hipòtesi més acceptada:

“L'investigador [Joaquim] Bastús [1855] opina que l'origen del nom de *Tibi-dabo* donat a diverses montanyes, prové del evangeli de Sant Mateu (cap. IV), quan lo diable, mostrant a Jesús des d'una altura los reyalmes del món, li digué: *Haec omnia «Tibi*

44. Arxiu de Protocols de Barcelona: Manuel Clavillart, vendes de béns nacionals, 1845, f. 325r-329r. Concretament el bosc Tibidabo va ser adquirit per un import de 17.850 rals, gairebé la quarta part de la inversió total que va fer Gorina en la compra de béns nacionals procedents del monestir de Sant Jeroni.

45. Limitava per l'est amb el terme de Sarrià, pel sud amb propietat de Jacint Salat i per l'oest amb la finca de l'Hospital General de Barcelona. ACA: Hisenda, volums, TER-1-B, 14.

46. És més entenedora la declaració del propi sant, en la seva resposta al grup de donants del cim: “sabed que en estos momentos sois instrumento de la Divina Providencia porque cumplís sus inescrutables designios. Cuando salí de Turín pensaba para mis adentros: «Ahora está casi terminada la iglesia del Sagrado Corazón de Jesús de Roma; preciso es que estudie otra empresa para honrar y propagar esta salutífera devoción. Y una voz interior me dejaba tranquilo pensando que aquí podría satisfacer mi deseo; era una voz que me repetía: *Tibi-dabo! Tibi-dabo!»*” (Alberdi, 1966, p. 186).

47. Badia, 1955, p. 47. Poc abans, l'autor d'una guia de la serra, Xavier Coll (1953, p. 52) afirmava: “No puede precisarse exactamente en qué momento surgió el nombre de Tibidabo en sustitución del antiguo Erola ni su fundamento.”

Figura 12. Detall del plànol parcel·lari d'Horta (1861)

Font: Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona (T-84)

dabo» si cadens adoraveris me (tot axò te donaré si postrat m'adoras).⁴⁸ [...] La metèxia opinió sustentà abans Ramón Ferrer en *Barcelona cautiva*, v. I, plana 509 (Barcelona, 1815). Mes lo P. Ferrer sempre li dóna lo nom tradicional de *montanyes de Collserola*.

Igualment, Josep Fiter (1888, p. 87) deia que: “Respecto a la etimología del nombre se han vertido encontradas opiniones, basando quizás la más acertada en un texto evangélico”. Hi ha, però, altres paratges de la Bíblia on apareix la promesa d'una terra que és vista des de les altures (és, doncs, un recurs literari reiterat):

“S'ha dit també que la bella vista del desenrotllament de la Ciutat que s'ovira des d'aquest cim, té analogia ab les paraules de Déu a Abrahàm, que consigna lo Gènesis: «*Terram quam tibi dabo et dilataberis ad Orientem ad Occidentem Septentrionem et Meridiem*» (Gènesis, 28)” (Carreras, 1916, p. 1010).

De fet, potser seria més convincent que la terra promesa ho fos per Déu i no pas pel dimoni. La cita anterior, més exactament, correspon al capítol 13 del Gènesis:

“El Senyor va dir a Abram, després que Lot s'hagué separat d'ell:
—*Des del lloc on ets, guaita al nord i al sud, a orient i a occident. Tot el país que veus, te'l donaré per sempre a tu i a la teva descendència.*”⁴⁹

També el capítol 28, referit al Somni de Jacob reitera la mateixa promesa:

“El Senyor es trobava davant seu [Jacob] i li deia:
—*Jo soc el Senyor, Déu d'Abraham, el teu avantpassat, i Déu d'Isaac. La terra on dorms, la donaré a tu i a la teva descendència.*”⁵⁰

48. “Després el diable se l'enduu dalt d'una muntanya molt alta, li mostra tots els reialmes del món i la seva glòria i li diu: *Et donaré tot això si et prosternes i m'adores*. Li diu Jesús: *Vés-te'n, Satanàs!*” (Mateu, 4). El diccionari d'Alcover-Moll recull la mateixa etimologia.

49. “Dixitque Dominus ad Abram, postquam divisus est Lot ab eo: *Leva oculos tuos et vide a loco, in quo nunc es, ad aquilonem et ad meridiem, ad orientem et ad occidentem: omnem terram, quam conspicias, tibi dabo et semini tuo usque in sempiternum; [...]*”.

50. “[...] et Dominum innixum scalae dicentem sibi: *Ego sum Dominus, Deus Abraham patris tui et Deus Isaac. Terram, in qua dormis, tibi dabo et semini tuo.*”

Tanmateix, com hem vist, el nom antic sencer era *Omnia Tibi Dabo*, i aquestes tres paraules només apareixen juntes a l'Evangelí, no pas a l'Antic Testament. Tenen raó, doncs, els defensors de la tesi del passatge de les temptacions de Crist a l'Evangelí de sant Mateu. Val a dir que aquest relat era objecte de glossa en els sermons de Quaresma, i per això al viatger Zamora li devia semblar una denominació ben escaient.

Com veiem, l'etimologia de Tibidabo no pretén ser cap aportació original del nostre treball, sinó que avui és acceptada per tothom, essent enunciada en dues obres magnes de la nostra llengua: el *Diccionari* Alcover-Moll i l'*Onomasticon* de Joan Corominas.

Tibidabo, juntament amb Vall d'Hebron, són els orònims triomfadors de la “fornada toponímica jerònima”. En canvi, el nom del mateix monestir ara està gairebé oblidat i són ben poques restes de l'antic recinte (a prop d'una benzineria de la carretera de la Rabassada); pel que fa a la venerable ermita de Betlem –engolida per l'Escola Judicial– només es conserva en el mapa el minúscul nom d'una font.

Aquest oblit és del tot injustificat en el cas del coll que dona pas a la vall de Sant Medir. En la documentació de Sant Genís trobem esmentat, l'any 1634, el “coll de S. Geroni que antigament se deje dels Ermitans”. També el mapa francès de 1823 situa, força destacat, el *Coll di S. Geronimo* per referir-se a la carena entre el Tibidabo i el turó de Santa Maria (figura 4). Igualment l'enginyer Pau Jamburú (1874) parla de collada i serra de Sant Jeroni, en relació a la carretera de la Rabassada:

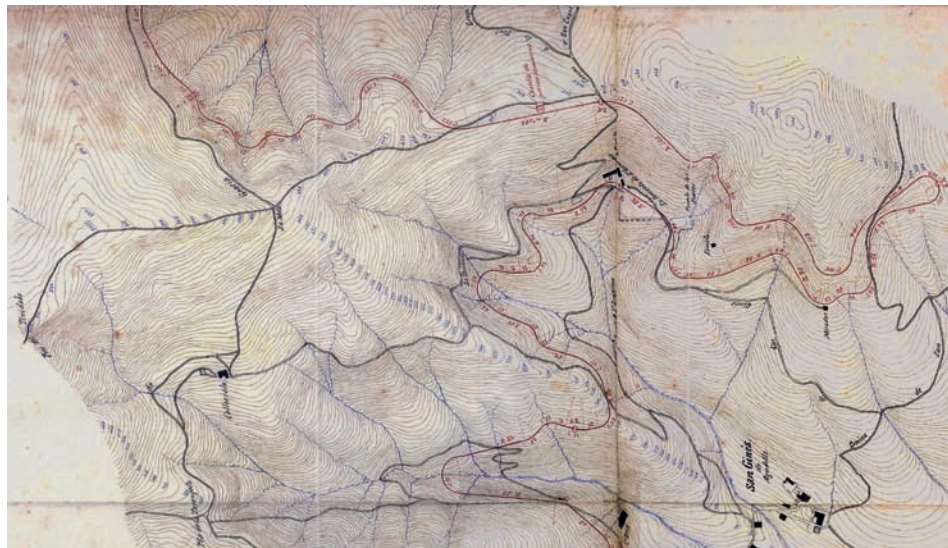
“La traza pasa por el exconvento de San Gerónimo y a poca distancia del mismo, después de haber obtenido el desarrollo conveniente para alcanzar la altura del collado de igual nombre [...] se remonta al punto por donde atraviesa la divisoria entre el llano de Barcelona y el del Vallés. [...] Salvada la altura de la sierra de San Gerónimo, el trazado se dirige a San Cugat...”

El director interí de carreteres Pau Jamburú i Trasserra i el seu ajudant Claudi Rogés van fer un detallat mapa topogràfic del sector proper a la carretera (figura 13),⁵¹ el qual deixa ben clar que l'antic camí de Collserola o de Sant Cugat del Vallès, passava a prop de la part alta de la muntanya (la Mola) i no pas pel coll de Sant Jeroni o de la Font Gropa que alguns identifiquen com a coll Serola, a uns 700 m de l'antic camí.⁵²

Val a dir que en aquest plànol el nom Collserola és present per referir-se a can Borni, immediat al camí de Collserola. També s'observa l'existència d'un camí elevat amb poc desnivell que unia Sant Jeroni, can Borni, el pla de la Tarongeta i (ja fora del mapa) l'ermita de Betlem.

51. AGDB: OPP-5641, doc. núm. 2, *Trozo* 1º. Plano, 15-XII-1874.

52. Així el descriu Carreras Candi (1916, p. 1010): “la vella dressera de Sant Cugat, que surt de Can Gomis y per Cal Borni puja al coll Cerola per lo lloch dit *la Mola*, hont hi situà una bateria l'exèrcit napoleònic en 1809”.

Figura 13. Plànol topogràfic de la carretera de la Rabassada (1874)

Font: AGDB; 1:5.000, equidistància 2,5 m

En la documentació referida a l'enllaç viari de Vallvidrera amb la Rabassada és habitual referir-se a la via “que une los dos collados de San Gerónimo y Vallvidrera”.⁵³ Igualment Artur Osona (1887, p. 50) emprà *coll de Sant Jeroni*.

El coll de Sant Jeroni mereix ser reincorporat a la cartografia de Collserola, ara ja com a únic record del monestir *creador* del Tibidabo i la Vall d'Hebron.

7. Erola i Erols

Per acabar de complicar la qüestió de Collserola, en la rodalia de Sant Genís del segle XII trobem també un esment a *ipsos Erols*, abans del *collem Heremitarum* i separat de les *sumitatem podii de Agila et de Erola* per la *fontem de ipsis Quadres* (figura 10).

El significat que el diccionari atribueix a *erol* no és idèntic a *erola*: no es tracta d'un “pla petit al cim d'una muntanya” sinó d'un “tros de terra on se sembren llegums, cols, raves, etc.”; en plural, doncs, seria un grup de petits camps o bancals.

Seguint l'ordre expositiu de la rodalia, els Erols podien ser al paratge de la Mola, un sector de poc pendent a tocar del camí històric de Barcelona a Sant Cugat.

⁵³ Petició de diversos ajuntaments per traspasar la carretera a la Diputació, el 1890. També al plànol de R. Vigo que indica l'accés a Betlem i can Casadet figura la “Carretera del collado de Vallvidrera al collado de San Gerónimo”, el 1898 (AGDB: OPP-3954).

La confluència onomàstica d'ambdues *eres* properes només era qüestió de temps. Atès que els Erols serien a un indret més baix que el Tibidabo, ens trobaríem davant d'un *Coll s'Erola* (el cim) i d'un *coll d'Erols* (el lloc de pas del camí tradicional en el canvi de vessants).

És clar que tot depèn d'on ubiquem les peces. Nosaltres creiem que el *collem Heremitarum* era –com tots els colls antics– una muntanya, concretament la que els mapes actuals anomenen serra d'Agudells o turó de Santa Maria. També pensem que *Quadres* fa referència a granges o masies (com les Corts) però això no ens aclareix la ubicació de la font homònima, que potser podem relacionar amb la de la Salamandra. Tot plegat hipòtesis de treball.

Els monjos del monestir de Sant Jeroni també feien les seves càbales sobre la ubicació d'aquests oblidats topònims alt-medievals. Una versió manuscrita de la rodalia en castellà,⁵⁴ que creiem obra del monjo arxiver i notari del monestir de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron, Josep Ceferí Martí (nat a Tarragona), de qui al mateix fons trobem escrits d'entre 1763 i 1791, afirma:

“Sube al monte Adalisen, que es el que está dentro el cerco de la huerta del mencionado convento [Josepets de Gràcia], y gira por el camino que va a San Cugat del Vallés hasta el alodio del Vilar. Por la parte occidental camina al valle de Mor, y sube a lo más alto del monte de la Àguila, llamada *Omnia Tibi Dabo*, y de Erola hasta la fuente de las Quadras, **Erols, vulgo Collcerola**, collado de los Hermitaños hasta el collado del valle Endrál donde principia el arroyo o torrente sobredicho de Morach.”

Aquesta seria, doncs, la primera assimilació de Collserola a Erols (no a Erola) i per tant ubicació al camí de Collserola. Tanmateix, segons l'autor aquest punt es trobaria abans del coll dels Ermitans (que per ell, sens dubte, devia ser el coll-portell de Sant Jeroni i no pas la muntanya de Santa Maria). Estaria, doncs, a uns 450 m d'altitud, quan el lloc més baix de la carena (en el pas cap a Sant Medir) és a 395 m.

Que el coll del camí de Collserola assumís aquest nom és lògic i devia ser un ús habitual el segle XVIII. Així, en un plet entre Barcelona i Sarrià per la possessió del convent de Gràcia i camp dels Xiprers (1790), el procurador de Sarrià senyala com a límits del terme el torrent de Cassoles, el camí ral de Barcelona a St. Cugat “y passa por el collado nombrado Collcerola”, però deixant palès que “el collado conocido en el día por Collcerola... se llamaba antiguamente Coll Portell”, i per tant no era la denominació històrica.⁵⁵

Sembla clar, doncs, que no hi ha cap mena de connexió, ni tan sols coincidència de plantejament, entre els textos del segle XVIII (en particular el manuscrit del monjo jerònim) i el dels excursionistes de finals del segle XIX que es referien al restaurant Vista Rica.

54. ADB: Fons Sant Jeroni de la Vall d'Hebron, caixa 15, *Descripción del término o aldea de San Ginés de Agudells alias de Horta, corregimiento de Barcelona*.

55. ACA: Reial Audiència, Plets civils, 1433, f. 24v.

8. La recuperació del nom genuí per designar la serra

Resta clar que Collserola és el nom autòcton de la muntanya principal de la serra, i en particular de l'espai aproximadament comprès entre la torre de comunicacions i l'antic camí de Barcelona a Sant Cugat. Actualment ha esdevingut, principalment, el nom que designa el conjunt de la serra, ara parc natural. Carreras Candi afirma que:

“Del mont Orsa al Besòs, lo terme no-s movia de la cresta de les montanyes que separen lo Territori de Barcelona, del Vallès. La serra no té nom especial. En la documentació se sol adoptar lo de qualsevulla de les sues montanyes o collades aplicant-lo al conjunt, y dihent: *monts d'Orsa, serra de Vallvidrera, serra que li diuen de Çerola o d'Agudells, serra de ses Finestrelles*, etc.” (Carreras, 1916, p. 291).

Aquesta pluralitat de denominacions pot ser certa en la documentació medieval, però no sembla que hi fos a l'època moderna. Possiblement *serra de Collserola* tenia un ús minoritari i potser una connotació culta, però no era una expressió desconeguda. Tant Francisco de Zamora com el baró de Maldà parlen de la “cordillera de Collserola”. Per exemple, el segon afirma que Sant Jeroni es troba situat “en las alturas de la cordillera de montanyas de Collsarola, que segueixen de la de Sant Pere Màrtir fins a Moncada” (Amat, 1994b, p. 244). De fet, la puixança de *Tibidabo* com a nom del cim afavorí l'ús de *Collserola* com a denominació del conjunt de les muntanyes:

“Entre Sarrià y convent de Sant Geroni, a mitja montanya de Collsarola, és la hermita de Betlem [...] des de ahont se descobra un llarch tros de mar ab la montanya de Monjuich, ciutat de Barcelona, y a tota aquella planura des de més allà de Mongat fins a Castelldefels, y major descubriment dalt al cim del *Tibidabo*, la montanya més alta detràs de Betlem, en seguida de las demás [...]” (Amat, 1994b, p. 247).

Josep Balari (1899, p. 74) afirma que: “La montaña del Tibidabo, que separa Barcelona del Vallés, es llamada *serra cerola* en el privilegio otorgado por Lotario en el año 988 a favor del monasterio de Sant Cugat del Vallés”. I també Carreras Candi (1916, p. 1009) explica: “*Tibidabo* és lo nom aplicat modernament al cim sobirà de la serra de Cerola. [...] Ramón Ferrer en *Barcelona cautiva* [...], 1815 [...] sempre li dona lo nom tradicional de *montanyes de Collcerola*”.

Però en la segona meitat del segle XIX l'expressió *serra de Collserola* cau en desús. Cap mapa empra Collserola com a denominació del conjunt orogràfic. De fet, la serra restava innominada; un mapa de 1900 parla simplement de la *Cordillera de los alrededores de Barcelona*.⁵⁶

Com és lògic, a la substitució del nom propi del cim li va seguir temps després la temptativa de canvi de nom de la serra. Al capdavant, no tenia sentit que el presumpte nom d'un modest coll (portell) s'estengués a tota una serra. Durant la primera meitat del segle XX s'observa una tendència a estendre el popularíssim

56. <https://cartotecadigital.icgc.cat/digital/collection/catalunya/id/2951/>

nom del cim –el Tibidabo– al conjunt de les muntanyes properes. Carreras Candi (1916, p. 10) parla ja de “la serra del Tibidabo (abans anomenada de Ça-Erola o Cerola)”. En el *Resum de geografia de Catalunya* (1928-36) Pau Vila no va emprar *Collserola* ni una sola vegada i sí, onze cops, *Tibidabo*. Els autors de la primera edició de la guia i mapa d’Alpina (*Alrededores de Barcelona. Cordillera costera del Besòs al Llobregat*, 1948) no empraven cap més denominació que “macizo del Tibidabo”, tot i que no ignoraven el nom original.

Aquesta tendència es capgira els darrers anys del franquisme. El 1968, Xavier Coll titula una de les seves guies de la muntanya barcelonina: *Serra de Collserola (Tibidabo)*. El 1971, la nova edició de la guia i mapa d’Alpina duu per títol: *Gran Barcelona. Collserola (Tibidabo)*. El concepte va ser validat, pels mateixos anys, per la *Gran Enciclopèdia Catalana*. També en la *Geografia de Catalunya* d’Aedos, Pau Vila emprava amb naturalitat –ara sí– l’expressió *serra de Collserola*. En aquesta obra trobem també *serralada de Collserola* en algun peu de foto i en l’esquema geomorfològic, obra de Lluís Solé Sabarís (vol. III, p. 498); val a dir que el genèric *serralada* (i el seu equivalent castellà) resulta bon tros hiperbòlic aplicat a Collserola.⁵⁷

Collserola ha obtingut una revenja pòstuma: el nom antic s’empra ara a tots els racons de la serra, en tant que el nom Tibidabo no va més enllà del cim i el parc d’atraccions. Sembla un bon acord de convivència entre topònims de diverses èpoques referits a un mateix indret.

Conclusions

L’afició de construir llegendes a partir dels topònims resta ben clara en el cas de Collserola. És indubtable que l’etimologia autèntica de *Tibidabo* està al darrera de la contalla que recollí el folklorista Joan Amades (1935, p. 18), segons la qual fou el propi Jesús qui, des de Collserola, oferí al dimoni triar entre la futura ciutat de Barcelona i la glòria del cel, quedant-se aquell amb la ciutat comtal (un humorístic canvi de papers respecte de l’Evangeli). No menys fantàsica és la frase signada per l’alcalde Joan Clos en el pròleg a un llibre sobre el Tibidabo, on, amb la seguretat pròpia d’un testimoni presencial, s’afirma que: “Els romans li deien el Puig de l’Àguila, precisament per la gran quantitat d’aus rapinyaires que s’hi podien contemplar” (Armengol *et al.*, 2002, p. 9). Confondre els documents medievals amb els romans no mereix més comentari en una publicació científica.

57. El diccionari IEC defineix serralada com a: “Vast conjunt de muntanyes que forma generalment un sistema més llarg que ample i que manté una alineació estructural i morfològica.” A Collserola, malgrat la clara alineació de la carena principal, les branques secundàries s’estenen llargament cap al Vallès, de tal manera que l’àmbit del parc natural no transmet cap idea de linealitat, que sí hi és, posem per cas, a la serralada Litoral. S’hi escau més la definició de massís: “Conjunt de muntanyes no alineades, de formes pesades i una altitud moderada, sovint format per terrenys antics”.

Centrem-nos en l'enfocament més pròpiament geogràfic de la toponímia, que no rau precisament en l'etimologia sinó en la correcta ubicació dels noms de lloc.

El nom Collserola és el genuí de la serra que s'estén, per la banda del pla de Barcelona, entre els dos colls (turons) de Finestrelles, el de la Trinitat i el d'Esplugues. Per extensió, designa amb tota propietat la totalitat del massís, avui parc natural. Aquest nom deriva de l'orònim creat en època medieval per referir-se al cim més elevat de la serra, en relació a la presència d'un replà o *erola*.

És del tot errònia i mancada de base la ubicació d'un suposat coll (portell o pas) en el lloc que convindria tornar a designar com a *coll de Sant Jeroni*, en referència al gran edifici que, en època moderna, estava a prop d'aquest indret: el monestir de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron. És legítim referir-s'hi com a coll de la Font Groga o de Sant Medir (avui dia té poc sentit mantenir l'al·lusió a Vista Rica) però de cap manera és vàlid *coll de l'Erola* ni res per l'estil.

La denominació Tibidabo té segles d'antiguitat. No hi ha dubte que els monjos de Sant Jeroni el van emprar pensant en l'Evangeli de Sant Mateu, sota la forma extensa *omnia tibi dabo*, popularitzada com *el Tibidabo*. Com ja va observar Francisco de Zamora, el nom resultava molt adient per a un indret amb una espectacular panoràmica i visió enlairada de tota la ciutat. Com és lògic, primer va arrelar allà on va ser inventat (a la parròquia de Sant Genís d'Agudells) i després es va difondre a la resta de Barcelona, però només tardanament va ser emprat a l'altra banda de la serra, a Vallvidrera i Sant Cugat.

Sembla indubtable que *turó de l'Àguila* (o una forma semblant) fou també un topònim emprat per a referir-se a alguna elevació situada a la muntanya de Collserola. A finals del segle XVIII encara era emprat pel rector de Sant Gervasi, però no coneixem cap altre esment posterior al segle XIII que no respongui a la reiteració de la succinta descripció del Territori de Barcelona. Això ens du a la hipòtesi, fonamentada en la literalitat de la rodalia de Sant Genís, que l'antic puig Aguilar era el cim que presidia l'horitzó muntanyenc de Sant Gervasi: el turó de 410 m d'altitud on el 1904 es construí l'observatori Fabra.

Tres són els significats de Collserola: la serra, la muntanya i (antigament) el cim. El territori que pot ser denominat *muntanya de Collserola* en sentit històric estricte (incloent-hi, és clar, el Tibidabo) s'estén per l'espai comprès entre els següents punts extrems:

- pel nord-est, l'antic camí de Collserola que anava des de Barcelona a Sant Cugat del Vallès, incloent-hi can Borni i el paratge de la Mola;
- per l'est, les fonts que des de mitjan segle XIV abastien la mina de Collserola que conduïa l'aigua cap a Barcelona, les quals eren situades a prop de l'inici del tram costerut del camí de Collserola;⁵⁸

58. En relació a la procedència de la mina, Carreras Candi (1916, p. 306 i 364) emprà també la denominació *riera de Collserola* per referir-se a la que passava per la Rambla. Tanmateix en època moderna les denominacions usuals són riera de Sant Gervasi o d'en Malla. Brossa aplica el nom de torrent de Collserola per al de la Font del Bacallà, nom que ell aplica a un torrent inexistent.

– pel sud-oest, fins a l'antiga ermita de Betlem. La proximitat de la moderna torre de Collserola a l'esmentada església fa que també sigui acceptable entendre l'antic turó del Bosc de Vilana com a fita meridional de la muntanya de Collserola.

Tot el que sigui anar més enllà d'aquest àmbit, i situar Collserola (en sentit estricte o restringit) al coll de Sant Jeroni o al turó dels Penitents és un despropòsit mancat de tot fonament.

Bibliografia

- ALBERDI, Ramón (1966). *Una ciudad para un santo. Los orígenes de la obra salesiana en Barcelona*. Barcelona: Ed. Tibidabo.
- AMADES i GELATS, Joan (1935). *Refranyer barceloní*. Barcelona: Selecta.
- AMAT i DE CORTADA, Rafael de (baró de Maldà) (1994a). *Calaix de sastre (volum cinquè: 1800-1801)*. Barcelona: Curial.
- (1994b). *Viles i ciutats de Catalunya*. Barcelona: Barcino.
- ARMENGOL i FERRER, Ferran; Miguel Ángel HARO PROVINCIALE; Eugeni LUQUE FARRIS; Carlos URKIOLA CASAS (2002). *Un segle pujant al Tibidabo*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- BADIA MARGARIT, Antoni M. (1955). “Toponímia de Barcelona”, dins A. BADIA, A. GRIERA, F. UDINA, *VII Congreso Internacional de Lingüística Románica... 1953*. Barcelona: Abadía de Sant Cugat del Vallès, p. 39-48.
- BALARI i JOVANY, Josep (1899). *Orígenes históricos de Cataluña*. Barcelona: Est. Tip. Hijos de Jaime Jepús.
- BARRAQUER i ROVIRALTA, Gaietà (1906). *Las casas de religiosos en Cataluña durante el primer tercio del siglo XIX*. Barcelona: Imp. J. Altés y Alabart.
- (1917). *Los religiosos en Cataluña durante la primera mitad del siglo XIX*. Barcelona: Imp. J. Altés y Alabart, vol. IV.
- BURGUEÑO, Jesús (2015). “Quan les muntanyes són colls. Advertiment toponímic per a geògrafs”. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 79, p. 195-215.
- (2016). *El Pla de Barcelona a la fi del s. XVIII: respostes al qüestionari de Francisco de Zamora*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia
- (2017). “Cartografiar el entorno urbano. El Plano de Barcelona y sus alrededores, de Estado Mayor (1865)” dins L. URTEAGA; F. NADAL (ed.) *Historia de la cartografía urbana en España: modelos y realizaciones*. Madrid: Instituto Geográfico Nacional, p. 227-251.
- CARRERAS i CANDI, Francesc [1916].⁵⁹ “La ciutat de Barcelona”, dins *Geografia general de Catalunya*. Barcelona: Albert Martin, vol. VI.
- CASANOVA, Eugeni (2018) *Vallvidrera a través dels segles*. Barcelona: Miradorllibres.
- COLL, Xavier (1953). *Arqueología y folklore. “Festes majors i aplecs”. Excursiones por los alrededores de Barcelona*. Granollers: Alpina.
- CONSELL D'EDICIONS I PUBLICACIONS (2008). *Tibidabo. El parc màgic de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- COROMINES, Joan (1995). *Onomasticon cataloniae. Els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana*. Barcelona: Curial-La Caixa, 8 vol.
- (2014). *Itineraris*. Barcelona: Fundació Pere Coromines; Ajuntament de Barcelona.

59. Donem aquesta data en base a l'afirmació de l'autor a la pàgina 965: “Sarrà continua, en 1916, mantenint-se autonòmic”.

- DOMINGO i FRANCÀS, Carles (1997). *Els noms de les formes del relleu*. Barcelona: Societat d'Onomàstica; Institut Cartogràfic de Catalunya.
- FELIU i MONFORT, Gaspar (1984). "La toponímia del Pla de Barcelona al segle x", dins: *El Pla de Barcelona i la seva història. Actes del I Congrés d'Història del Pla de Barcelona... 1982*. Barcelona: La Magrana i Institut Municipal d'Història, p. 101-112.
- FITER i INGLÉS, Josep (1888). *Las cercantías de Barcelona. Guía-cicerone descriptiva, estadística e històrica del forastero*. Barcelona: Tip. Casa Provincial de Caridad.
- MADOZ, Pascual (1845-50). *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*. Madrid, 16 vol.
- MAS, Josep (1921). *Notes històriques del bisbat de Barcelona per mossèn Joseph Mas, Pbre*. Barcelona: Tip. Catòlica Pontificia, vol. XIII.
- MORAN O CERINJAUREGUI, Josep et al. (2002). *Topònims catalans: etimologia i pronúncia*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MORAN, Josep (1991). "El Pla de Barcelona a l'edat mitjana (fins al 1300)", dins: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 2a. ed., vol. I, p. 63.
- MOREU-REY, Enric (1984). "Toponímia antiga i moderna del Pla de Barcelona", dins: *El Pla de Barcelona i la seva història. Actes del I Congrés d'Història del Pla de Barcelona... 1982*. Barcelona: La Magrana i Institut Municipal d'Història, p. 89-100.
- NADAL i PIQUÉ, Francesc; Carme MONTANER i GARCIA (2016). "El *Lever-nivelé de la place de Barcelone* (1823-1827): un gran salt qualitatiu en la representació cartogràfica de l'espai barceloní", dins R. GRAU; C. MONTANER [ed.]. *Mapes i control del territori a Barcelona. Vuit estudis*. Barcelona: Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona: ICGC, p. 44-67.
- NÚÑEZ ASTRAIN, Iñaki (2015). *Excursions per la història de Collserola*. Valls: Cossetània Edicions.
- OSONA, Arthur (1887). *Guia del alt pla de Barcelona y del baix Vallés*. Barcelona: Associació d'Excursions Catalana.
- PORTAVELLA, Jesús (2006). *Els carrers de Barcelona: Vallvidrera*. Barcelona: Arxiu Municipal del Districte de Sarrià-Sant Gervasi.
- PUCHADES, Josep M.; Antoni BESCÓS; Xavier COLL [1948]. *Alrededores de Barcelona. Cordillera costera del Besós al Llobregat*. Granollers: Editorial Alpina. Inclou el mapa del mateix títol a escala 1:25.000 i eq. 10 m.
- RIBAS i PONTÍ, Francesc (1993). "Els goigs de l'Hospital General de Santa Creu, de Barcelona", *Gimbernat*, núm. XX, p. 9-81.
- ROSSELLÓ i VERGER, Vicenç M. (2004). *Toponímia, geografia i cartografia*. València: Universitat de València.
- SALLET i GOTÉS, Llorenç (1916). *Història documentada del poble i parròquia de Santa Maria de Vallvidrera*. Barcelona: Imp. F. Altés i Alabart.
- SALMERÓN, Pilar (2011). "Betlem o el Parc de la Santa Creu, 1623-1953". <http://desantacreua-santpau.blogspot.com.es/2011/09/betlem-o-el-parc-de-la-santa-creu-1623.html>
- SOLEY, Ramon; Josep GASSET (1998). *Atles de Barcelona*. Barcelona: Editorial Mediterrània, 2 vol.
- ZAMORA, Francisco de (1973). *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Barcelona: Curial.